

Jana OSTERKAMP, *Řád v rozmanitosti.
Dějiny federalismu v habsburské monarchii
od doby předbřeznové do roku 1918,*

Praha 2022, Argo, 643 s., ISBN 978-80-257-3707-1

Kniha německé historičky Jany Osterkamp je co do svého časového a tematického záběru ambiciózní, z metodologického hlediska inovativní a řemeslně dobře zpracovaná. Napsána je na základě systematického studia zvolené problematiky. Z konceptuálního hlediska je však vůči ní možno uplatnit některé výhrady, které jsem vtělil do této recenze. K pozitivům této publikace je třeba rovněž přičíst autorčino využití rozsáhlých, především německy psaných historických pramenů a aktuální odborné literatury. Dále je to její schopnost čerpat faktografické i koncepční podněty, jež byly publikovány nejen v angličtině a němčině, nýbrž i v polštině, češtině, případně i v dalších jazycích, mezi nimiž však chybí maďarština. V každém případě je jako historička habsburské monarchie v tomto ohledu zjevně více obeznaná, než je to u historiků, kteří se zabývali a zabývají tímto tématem, obvyklé. Zároveň je třeba vyzdvihnout, že český překlad její knihy pohotově navazuje na její německý originál z roku 2020.¹

Jana Osterkamp není jen historičkou, nýbrž i absolventkou právnického studia. Právo však chápe spíše jako kreativní než jako rigidní normotvorbu. Federalismus je pro ni balancování mezi hledáním společenské stability a společenskou změnou. Děje se tak v habsburské monarchii, v níž spatřuje multietnický stát, jehož vnitřní rozmanitost je vystavena tlaku modernizace a jeho vůdčí elity mají imperiální ambice. K tomu jen dodejme, že historické bádání o moderních dějinách habsburské monarchie prožívá v posledních letech konjunkturu. Tento interpretační směr se mj. vyznačuje úsilím o jejich přehodnocení, resp. snahou nalézt v nich originální civilizační přínos pro dějiny Evropy, jak to nejkonzentrovaneji

¹ V recenzi jsem přihlížel jen k textu českého překladu, který autorka považuje „za velmi zdařilý a precizní“. Viz s. 405 recenzované knihy.

vyjádřil Pieter M. Judson ve své monografii.² Vezměme přitom v úvahu jako pozitivum, že recenzovaná kniha se snaží bránit vtíravé nostalgii, která bývá v tomto typu bádání tak či onak přítomna. Její autorka si je totiž dobře vědoma, že takto chápané historické reinterpretace by se měla vystříhat. Činí tak prostřednictvím konceptu habsburské monarchie jakožto tvořivé laboratoře různých typů federalismu. Nesnaží se tedy řešit otázku, zda to, co přišlo po habsburské monarchii, nebylo vlastně „horší“ než tato multietnická, multikulturní a zároveň i poněkud vratká říše, která stála od dob Marie Terezie několikrát před svým rozkladem, či dokonce zánikem.

Leitmotivem recenzované knihy je názor, že dějiny federalismu v habsburské monarchii mohou být inspirací pro federativní uspořádání Evropské unie zejména proto, že ukazují na bohatou škálu inovativních přístupů, které vstupovaly do hry, v níž šlo o hledání „schůdné“ rovnováhy mezi zájmy zainteresovaných aktérů. Odehrávala se mezi panovníkovou autoritou, vídeňským centralismem a vícečetnou rozdílností obyvatelstva habsburské monarchie. Provázena byla rozdílnými historickými tradicemi jednotlivých národů a národností, ať již byly součástí jejich „přirozené“ kolektivní paměti, nebo do ní byly vnášeny agitací příslušných národních elit. Těch, co zůstávali v dlouhém 19. století národně indiferentní, v průběhu modernizace též kvapem ubývalo. Je přitom však vážnou otázkou, do jaké míry mohlo balancování mezi těmito a nepochybně i dalšími dynamickými i statickými faktory docílit výsledku, po jehož dosažení by někdo z důležitých aktérů v poli reálné či symbolické moci neměl pocit, že byl znevýhodněn, či dokonce „ošizen“. Různé koncepty federalismu měly navíc vstupovat do kompetitivního pole, v němž se měnily „váhové“ poměry a koaliční potenciály mezi zainteresovanými hráči. Výsledný kompromis považovali zpravidla za nevýhodný tehdy, když se jim dosažené skóre jevilo jako „nezasloužená“ prohra, která jim byla „vnucena“.

² PIETER M. JUDSON, *The Habsburg Empire. A New History*, Cambridge (Mass.) 2017. S renesancí bádání o německém císařství (1871–1918), které usiluje o jeho pozitivní přehodnocení v opozici vůči kritickému konceptu „deutscher Sonderweg“, jež prosazovali především Fritz Fischer a Hans Ulrich Wehler, se ostatně nezdítká setkáváme i v současné německé historiografii. K tomu viz alespoň CARLO SPAGNOLO, *Sonderwegbesessenheit und Selbstabsolution. Über einige Neuerscheinungen zum Kaiserreich*, *Sehepunkte* 23/2023, č. 5, <http://www.sehepunkte.de/2023/05/38143.html> (náhled 19. 05. 2023).

Podle Maxe Webera je stabilita moderní společnosti tím větší, čím více lidí pokládá za legitimní způsob vládnutí, jenž v ní panuje. K tomu bych dodal jen to, že nezáleží úplně na tom, zda je tento způsob vládnutí federativní, nebo ne. Autorka ve svém bádání a výzkumu nevychází ovšem z weberovského přístupu k moci a vládnutí, neboť se opírá o koncept kooperativního impéria a o nekonvenční pojetí moderního státu, který není definován striktně právně, tj. že musí být suverénem na svém území a zároveň musí být uznán v této své roli ostatními státy. Konceptuální důraz totiž klade na to, že se moderní stát vyznačuje výkonem řady nových funkcí, které svým občanům nabízí jako „své“ služby zejména v oblasti školství, zdravotnictví a sociálních záležitostí stejně tak, jako v budování nových dopravních i jiných infrastruktur, což si ovšem vyžadovalo stále větší objem finančních nákladů.

Poněkud stranou přitom ponechává skutečnost, že v habsburské monarchii šla značná část státních výdajů na obsluhu státního dluhu, na armádu a na zbrojení, aby si tak udržela status evropské velmoci, která však za těmi, s nimiž se porovnávala, co do svých finančních možností pokulhávala, což bylo zvláště patrné po sjednocení Německa. V tomto modelu společenského spoluzití stát občanům zároveň nabízel právní jistoty a možnost podílet se tak říkajíc na „společném díle“. Jana Osterkamp k tomu ještě přidává koncept „žitého“ federalismu, který se promítal jako tmelící faktor mezilidských vztahů v multietnickém prostředí habsburské monarchie i do každodennosti jako její důležitý faktor. Její pojetí federalismu se tak stává nejen maximalistickým, nýbrž, jak mám za to, i poněkud bezbřehým. Její konceptualizace společnosti je na můj vkus rovněž nadmíru idylická, neboť asymetricky privilejuje kooperaci institucí i lidí na úkor konfliktnosti v sehrávání jejich společenských rolí (s. 19–30).

Zároveň operuje s pojmem správního federalismu, s nímž po napoleonských válkách přišel Metternich s cílem vskutku jen „poněkud“ modernizovat státní administrativu. Autorka sice konstatuje, že neuspěl, avšak nevysvětluje proč. Model správního federalismu se podle jejího názoru prakticky uplatnil za neoabsolutismu, který stále označujeme jako Bachův. Je přitom však opět otázkou, nakolik šlo o federalismus a nakolik o pětistupňový model autoritativní státní správy (obce, politické okresy, kraje, korunní země a vídeňská vláda spolu se svými ministerstvy), která musela být modernizována již z toho důvodu, že v revoluci 1848–1849 bylo zrušeno poddanství, a tudíž zanikla i vrchnostenská správa, již bylo

nutno nahradit něčím jiným. Domnívám se, že tímto způsobem byl shora nastolen dosud nejcentralističtější způsob vlády v habsburské monarchii.

Vyznačoval se důslednou teritorializací a profesionalizací státní správy, jejímž základem nebyly po mém soudu korunní země, jak autorka míní, nýbrž byrokratická okresní hejtmanství. Jejich protějškem se v Čechách až roku 1864 stala volená okresní zastupitelstva.³ Na Moravě a v rakouském, resp. českém, Slezsku šlo jen o tzv. silniční výbory. I proto bych porevoluční způsob vnitřní organizace státu označil spíše než jako správní federalismus pojmem instanční neoabsolutismus. Jeho nižším článkům v něm byl ponechán vskutku jen ten nejnútnejší prostor pro autonomii jejich rozhodování a zároveň byly důsledně řízeny a kontrolovány vídeňskou ministerskou byrokracií. Samospráva existovala v letech 1849–1860 pouze na úrovni jednotlivých obcí, a to ještě ve velmi okleštěné podobě.

Revoluce 1848–1849 je dobou rozkvětu nejrůznějších federalistických koncepcí, v jejichž středu stojí národnostní otázka ve střední a jihovýchodní Evropě stejně jako možnost vzniku německého, italského a do jisté míry i maďarského národního státu, jež byly řešeny tak říkajíc „zdola“. Tehdejší, jakož i pozdější federalismus v sobě nesl eruptivní konfliktní potenciál, spočívající nejen v teritoriálním zakotvení různých národních zájmů v multietnickém prostředí, nýbrž i ve snaze některých národních hnutí, zejména pak německého a maďarského a do jisté míry i polského v Haliči a českého v českých zemích, být hegemonem v těchto složitých procesech. Autorka o této problematice referuje se značným nasazením a nevšední obeznaností. Zvláště přínosný byl pro mě její výklad napětí mezi polskými a rusínskými národními zájmy v Haliči (s. 157–173). V této souvislosti upozorňuji jen na to, že český překlad hovoří poměrně často synonymicky o rusínské a ukrajinské národnosti, aniž je zřejmé, proč mezi těmito termíny kolísá.

Jak je pro její výklad typické, Jana Osterkamp klade důraz na možnost dohody o tom, jak tyto „zapeklité“ problémy řešit. Tradičně přitom upozorňuje na rakouskou ústavu přijatou na počátku března 1849 v kroměřížském ústavním výboru, již považuje za příkladný federalistický kompromis. Poněkud ovšem zapomíná na to, že šlo o „z nouze ctnost“, neboť tato konstituce byla přijata pod tlakem hrozby, že tento ústavodárný parlament bude z vůle nového, kontrarevolučního a protikonstitučního

³ MILAN HLAVAČKA, *Zlatý věk české samosprávy. Samospráva a její vliv na hospodářský, sociální a intelektuální rozvoj Čech, 1862–1913*, Praha 2006, viz zvl. s. 38nn.

naladěného císaře Františka Josefa I. rozpuštěn. Z jejího výkladu není ovšem patrné, do jaké míry a za jakých okolností byl tento monarcha stoupencem federalismu jakožto způsobu vlády v habsburských državách, které považoval za „své“ téměř v doslovném smyslu. Pravděpodobnější je představa, že federalismus byl nucen akceptovat až pod tlakem nepříznivých okolností, tj. po prohrané válce s Pruskem (1866), kdy opět hrozil rozklad habsburské monarchie podobně jako v revoluci 1848–1849. Nejsm si tedy jist tím, jaké vlastně bylo jeho vnitřní pojetí řádu v rozmanitosti, což je ovšem pro recenzovanou monografii jeden z jejích klíčových problémů.

Zároveň pochybuji o tom, že Stadionovu oktrojovanou ústavu ze 4. března 1849 panovník hodnotil stejně jako autorka, tedy jakožto pozoruhodný krok v dějinách habsburského konstitucionalismu. Myslím si totiž, že v ní viděl jen provizorní dokument, který měl uklidnit revolucí rozjitřenou společnost před tím, než se mu podaří obnovit suverénní vladařskou pozici v Uhrách. Jana Osterkamp zároveň charakterizuje Schmerlingův ústavní oktroj z února 1861 tím, že navazoval na ústavu přijatou kroměřížským ústavním výborem (s. 179–180). Příliš se nezabývá ani tím, že Stadionova ústava nebyla prakticky naplňována, občanská práva byla po jejím vydání soustavně oklešťována, aktivní stoupenci revoluce odsuzováni k mnohaletým žalářům, a v Uhrách dokonce hromadně popraveni. Někdejší parlamentní vůdcové z neuherských zemí byli vytlačováni z veřejného života, postaveni pod policejní dohled nebo donuceni k emigraci. Z tohoto hlediska tato ústava vlastně jen dláždila cestu k neoabsolutismu, a pokud vím, v nové ústavní éře neusilovala žádná z vlivných politických sil o její resuscitaci.

S podobným nasazením a pozoruhodnou znalostí autorka interpretuje vznik a fungování rakousko-uherského dualismu (1867), což může být pro českého zájemce o tuto problematiku vskutku interesantním čtením. I v tomto výkladovém poli naráží ovšem na interpretační potíže, neboť navazuje spíše na předlitavskou právní tradici, která chápe Rakousko-Uhersko ve smyslu užší sounáležitosti jeho dvou částí, což Jana Osterkamp označuje pojmem „konfederativní dvojdomí“ (s. 211). V maďarské právní tradici byl ovšem tento státní útvar chápán spíše jako volnější panovnická personální unie mezi Předlitavskem a Uherskem vzniklá na základě jeho historického státního práva. Pozoruhodné přitom bylo, že Rakousko-Uhersko nemělo žádnou společnou ústavu. Uhersko bylo státním útvarem s více méně unitární vnitřní správou, kdežto v Předlitavsku

vznikla podle autorčina mínění vícestupňová a vícerychlostní federace korunních zemí řídicí se prosincovou ústavou z roku 1867.

Pro její výklad je vskutku příznačný názor, že korunní země se ne-zřídka chovaly vlastně jako „státy“ aktivně spravující svěřené školské, zdravotní, sociální a infrastrukturní záležitosti, aniž by však měly na tyto poměrně nákladné politiky dostatečné příjmy (s. 267nn.). K tomu je třeba dodat, že jim chyběly podstatné znaky státní suverenity, z nichž za nejdůležitější pokládám skutečnost, že v záležitostech spadajících pod agendu ministerstva vnitra neměly takovou autonomii, jež by jim jakožto státním komponentám federace měla příslušet. Rovněž nesměly vzájemně spolupracovat a nemohly přímo vybírat žádné daně. Jen k těm celostátním mohly jejich sněmy podobně jako obecní zastupitelstva schvalovat přírážky. S nimi potom jednotlivé země hospodařily stejně jako s účelovými státními subvencemi a zejména pak s výnosy příslušných zemských fondů. Ostatně pojem federace korunních zemí by zřejmě velmi překvapil jak panovníka Františka Josefa I., tak i právně vzdělané občany, kteří v té době žili. V korunních zemích byla totiž oddělena samospráva od jejich politické správy. V druhém případě šlo totiž o zcela byrokratický aparát v čele s místodržiteli, na jehož složení neměli občané žádný vliv. Vídeňská vláda představovala v tomto asymetrickém kooperačním modelu především byrokratický „řád“, kdežto samosprávné zemské sněmy, jež byly podrobeny de facto dohledu politické správy, „rozmanitost“.

Někdy se zdá, že autorka je z rakousko-uherského typu konfederace přímo nadšena. Rád přitom souhlasím s tím, že šlo o nastoupení cesty k moderní občanské společnosti. Nicméně však v Předlitavsku reálně nevznikla jedna občanská společnost, nýbrž jednotlivé národní více či méně občanské společnosti. Vzájemně je sice spojovalo ústavní vymezení občanských práv, avšak ve sféře konkrétní politiky a pojetí národní svébytnosti si kladly cíle, jež byly v multietnickém Předlitavsku jen obtížně vzájemně slučitelné. Další problém mám s autorčíným tvrzením, že „všichni občané habsburské monarchie tak byli ubytováni ve společném konfederativním dvojdomku a obývali v něm zcela odlišná patra a místnosti, které si také různým způsobem zařizovali a obžívali[sic!“ (s. 207). Pokud bych chtěl polemicky navázat na tuto snad až příliš metaforickou formulaci, pak bych si položil otázku, zda s patrem a místností svého „obžívání“ byl stejně tak spokojen ostravský horník konající úmornou, nebezpečnou a nezdravou práci, při níž se mu na oči, nosní sliznici, ústa a plíce lepil štiplavý uhelný prach, jako uhlobaroni, kteří jej zaměstnávali.

Jako zvláště přínosný se mi jeví názor Jany Osterkamp, že po roce 1900 se předlitavská federace korunních zemí stala již nedostatečným konceptem pro zvládání narůstajících problémů, které s sebou prohlubující se modernizace a demokratizace společnosti přinášely. Navíc došlo k imperiální anexi Bosny a Hercegoviny (1908), po níž se stalo vážnou otázkou, jak toto po všech stránkách komplikované území vlastně začlenit do rakousko-uherského dualismu. Autorka hovoří dokonce o krizovém desetiletí (1907–1918), v němž se však rodil, jak míní, perspektivní modus předlitavského federalismu na principu personální autonomie. Dále vychází z teze, že v předválečných letech se zřetelně rýsuje přechod „od kooperativního impéria ke kooperativnímu federalismu“ (s. 294), již však Rakousko-Uhersko jako mocnost vstupující do první světové války s imperiálními cíli spíše vyvrací, než potvrzuje.

Předválečný vývoj byl provázen snahami o finanční vyrovnání v Předlitavsku, které iniciovali zvláště představitelé moravského a dolnorakouského zemského sněmu ve snaze řešit rostoucí zadlužení jednotlivých zemských samospráv. Využili k tomu vyjednávání jak mezi sebou navzájem, tak i s předlitavskými vládními představiteli. Tyto iniciativy „zdola“ předpokládaly, že při řešení tohoto i dalších finančních problémů bude nutno najít nové přerozdělení daní, což ovšem mj. předpokládalo větší solidaritu „bohatších“ zemí s „chudšími“. K tomu jen dodejme, že v jednotlivých zemích přispívali daňoví poplatníci do předlitavského státního rozpočtu ve velmi rozdílné míře, ať již šlo o daně přímé, nebo nepřímé. Co do daně na osobu se platilo v obou případech nejvíce v Dolních Rakousích, avšak vskutku mnohem méně v Dalmácii na posledním místě. Přitom šlo o údaje, které byly veřejně dobře známy, a tak se z nich daly dělat „nekooperační“ závěry o tom, kdo na koho vlastně doplácí. Podobně tomu bylo i u kvót finančních příspěvků Předlitavska a Zalitavska do společného rozpočtu, jež byly pro Uhersko zjevně výhodné. Jeho kvóta původně činila jen 30 % a před první světovou válkou se zvýšila jen o několik procent.⁴ Konkrétní přehled o tom, do jaké míry se dařilo

⁴ *Batovcův almanach. Politický kalendář, schematicismus, statistika a adresář zemí Koruny české XV., na r. 1907. Zdělán na základě úředních sdělení a rozeslaných dotazníků*, Praha [b. d.]. Viz za s. 128 barevná příloha Daně v říši rakousko-uherské. Na jednoho obyvatele: Přímé daně: 1) Dolní Rakousy 42,8 K, 2) Solnohrady. 23,4 K, 3) Horní Rakousy: 22 K, 4) Morava 21,8 K, 5) Čechy 19,2 K... na posledních místech Halič 7,8 K, Bukovina 7,4 K a Dalmácie 6,6 K. Předlitavsko 17,6 K, Zalitavsko 12 K. Nepřímé daně: 1) Dolní Rakousy 58,4 K, 2) Slezsko 33,4 K, 3) Čechy 29,4 K, 4) Morava 29,2 K, 5) Solnohrady 28,6 K... na posledních místech

v malé finanční reformě z roku 1914 kýženého solidárního přerozdělení dosáhnout, nám autorka bohužel neposkytuje.

Federalizaci habsburského impéria prostřednictvím personální autonomie bere Jana Osterkamp tak říkajíc jako „spásnou“ především proto, že v rámci Předlitavska hodlala zrušit hranice mezi korunními zeměmi a zároveň chtěla relativizovat vysoce konfliktní problém jednotlivých národních území, jenž byl v multietnickém státu nadmíru složitý. Vnímáním současníkům bylo totiž jasné, že jde o jablko sváru krajně komplikující soužití různých národů a národností. Zřejmě první s tímto principem přišla předlitavská sociální demokracie na svém brněnském sjezdu v září 1899. Její argumentace vycházela ze zásady kulturní autonomie, již je třeba poskytnout příslušníkům předlitavských národů prostřednictvím všeobecného, rovného a tajného volebního práva. Místo korunních zemí měly vzniknout národnostně ohraničené, kulturně autonomní a zároveň i samosprávné obvody, jež měly vytvářet dohromady jednotlivé národní svazy na celém území Předlitavska bez ohledu na dosavadní zemské hranice. Volit se do nich mělo v nově zřízených národních komorách, tj. německé, české, polské ad. Postavení menšin mělo být řešeno zvláštním zákonem přijatým předlitavským parlamentem podobně, jako otázka tzv. zprostředkovacího jazyka (*die Vermittlungssprache*).⁵

S principem personální autonomie potom pracovali čelní představitelé této strany, rakouští austromarxisté Karel Renner a Otto Bauer (1902 a 1907), díky nimž se dostal do širšího veřejného povědomí. Byť nedokonale byla tato zásada realizována v národním vyrovnání neboli paktu, na Moravě v listopadu 1905, míní autorka. Tato politická dohoda nezaváděla v zemi ovšem všeobecné volební právo. Zřizovala totiž jen novou všeobecnou kurii, v níž mohli volit voliči neplatící přímé daně, tj. i sociální demokraté, avšak poměr mezi počtem voličských hlasů a získaných mandátů v ní byl velmi nepříznivý. Čeští a němečtí voliči (s výjimkou velkostatkářů) volili své poslance v oddělených národních katech, jež měly přesně stanoveny počty svých poslanců v jednotlivých

Halič 11,4 K, Bukovina 10,8 K a Dalmácie 5 K. Předlitavsko 24,4 K, Zalitavsko 19,2 K. Na rok 1907 opět nedošlo k dohodě mezi předlitavskou a uherskou kvóto-ovou delegací o výši finančního příspěvku na společné záležitosti Rakouska-Uherska. Proto byl císařským dekretem opět stanoven na 67 % pro Předlitavsko a 33 % pro Uhersko. Předlitavská delegace přitom považovala za „spravedlivý“ poměr 57,6 : 42,4 %. Viz *Batovcův almanach XV*, s. 190.

⁵ *Politické programy Československé a Československé sociálně demokratické strany, 1878–1948*, (ed.) PETR PROKŠ, Praha 1999, s. 50–51.

kuriích. Kulturní autonomie mělo být dosahováno především ve školství, nicméně i v této oblasti přetrvávaly různé spory. V zásadě šlo o to, aby rodiče nedávali své děti do škol, jejichž vyučující jazyk byl v rozporu s jejich příslušností do českého či německého volebního katastru.

Jana Osterkamp si je vědoma toho, že tento pakt jakožto výraz oboustranně přijatelného politického kompromisu mohl svým způsobem národnostní rozpory i vyhocovat a navíc nutil vyznavače judaismu, aby volili v jedné z národnostních kurií. Nebere však v úvahu, že představitelé německých politických stran se po několika letech začali domnívat, že pakt je příliš výhodný pro české obyvatelstvo na Moravě. Proto byla zahájena jednání o jeho revizi, která rozšiřovala počet samosprávných sfér, v nichž byly národní zájmy německo- a českojazyčného obyvatelstva odděleny, čímž se však jeho vzájemné vzdalování ještě více podporovalo. Vezměme přitom rovněž v úvahu, že tato revize moravského paktu byla z obavy před prudkými nacionálními reakcemi zprvu utajována a v novinách byla zveřejněna na konci března 1914. Plénium moravského sněmu ji neprojednávalo vzhledem k tomu, že šlo de facto o provizorní ujednání mezi zástupci českých a německých stran na Moravě. Moravský pakt zároveň otevřel problém, jenž byl pro vnitřní stabilitu Předlitavska zásadní, zda by totiž praktické uplatnění principu personální autonomie loajalitu jednotlivých národů vůči společnému státu spíše podpořilo, nebo otupilo.⁶

Moravští historici, kteří se moravským vyrovnáním zabývají, jsou při jeho interpretaci o poznání méně entuziastičtí než autorka recenzované publikace,⁷ která zdůrazňuje, že bylo vzorem pro podobná vyrovnání v Bukovině (1910) a Haliči (1914), kde však nevstoupilo vzhledem k první světové válce v platnost. Tyto skutečnosti jsou ostatně zainteresovaným historikům dobře známy. Jisté novum jejího výkladu spočívá v tom, že vliv principu personální autonomie shledává ve vnitřním uspořádání

⁶ JIŘÍ MALÍŘ, *Národní klíč z roku 1914 v zemských hospodářských a finančních záležitostech – cesta k „druhému moravskému paktu“?*, in: Milý Bore... Profesoru Ctiboru Nečasovi k jeho 70. narozeninám věnují přátelé, kolegové a žáci. (edd.) Tomáš Dvořák, Radomír Vlček, Libor Vykoupil, Brno 2003, s. 137–145; TÝŽ, „*Druhé moravské vyrovnání z r. 1914*“, in: *Moravské vyrovnání 1905: možnosti a limity národnostního smíru ve střední Evropě. Der Mährische Ausgleich von 1905: Möglichkeiten und Grenzen für einen nationalen Ausgleich in Mitteleuropa*, (edd.) Lukáš Fasora, Jiří Hanuš, Jiří Malíř, Brno 2006, s. 87–102.

⁷ JIŘÍ MALÍŘ, MILAN ŘEPA, *Morava na cestě k občanské společnosti*, Brno 2018, s. 245nn.

Bosny a Hercegoviny po jejich anexi Rakouskem-Uherskem (1910). Stejně tak jej objevila v plánech poradců následníka trůnu arcivévody Františka Ferdinanda na ústavní reformu rakousko-uherského dualismu (1911–1914), jež v maximalistické verzi počítala s jeho zrušením. Tyto elaboráty měly ovšem na rozdíl od austromarxistů zjevně protidemokratický a zároveň i protimaďarský charakter. Jaký by měly mít koaliční potenciál, pokud by byly realizovány, mi není z autorčina výkladu jasné. Spíše se obávám, že by jejich případné oktrojování vyvolalo v Rakousku-Uhersku, zejména pak v Uhrách, velkou vnitropolitickou krizi.

Jana Osterkamp přesněji nerozlišuje mezi koaličními potenciály jednotlivých verzí federalismu v habsburské monarchii. V této souvislosti ponechává více méně stranou i typologické rozdíly mezi jeho základními projevy. Mám tím na mysli ve své podstatě imperiální verzi federalismu vládnoucích elit, pro niž bylo klíčové vídeňské mocenské centrum. Dále jde o nacionálně-emanipační, a tudíž i decentralistickou verzi, s níž přicházeli představitelé neněmeckých národních hnutí, a austromarxistickou verzi usilující o spojení zájmů „transnacionální“ dělnické třídy s jistým respektem vůči „buržoaznímu“ pojetí moderní národní svébytnosti. K tomu doplnme jen to, že ve verzi, jež byla uplatněna v Bosně a Hercegovině, se imperiální zájem Rakouska-Uherska prolínal s tradičním náboženským rozdělením společnosti v poněkud konfuzní směsici.

Nepochybným problémem konceptu personální, resp. kulturní autonomie bylo, že se k němu dospělo až na prahu první světové války, a v politické praxi nebyl tudíž dostatečně ozkoušen. Prakticky prosazován byl totiž jen na Moravě, v Bukovině a do jisté míry i v Bosně a Hercegovině, kde však problémy vzájemného soužití muslimských Bosňáků, katolických Chorvatů a pravoslavných Srbů zjevně neumenšoval. Především v Čechách nelze mezi českými a německými politickými stranami nalézt vlivnou sílu, která by jej aktivně prosazovala. Autonomistická Československá sociální demokracie směřovala spíše k demokratické socializaci českého nacionalismu než k austromarxistické kulturní autonomii. Svými názory se k ní nejvíce blížil Bohumír Šmeral, který se však v této věci nemohl opřít o potřebnou podporu členů a sympatizantů této strany. Ještě zásadnější byl ovšem problém, zda by kompromisní řešení národnostního smíru prostřednictvím personální, resp. kulturní autonomie bylo dostačující politickou koncesí v demokratizující se společnosti, v níž liberální zásady vládnutí již nepostačovaly pro udržování kýžených představ o vzájemné kooperaci mezi vídeňským centrem a zeměmi, jednotlivými společenskými třídami a stále sebevědomějšími národy. Jejich

političtí představitelé totiž považovali „své“ národní společnosti za klíčové hráče na mocenské šachovnici, na níž se už nelze spokojit s „pouhými“ kulturními koncesemi.

Takové ambice měla nepochybně česká národní společnost v Čechách, které autorka věnuje ve svém výkladu nemalou pozornost. Z pochopitelných důvodů přitom má poněkud jinou optiku než tu, na níž jsme v české historiografii dosud zvyklí. Její přístup k věci je pro nás vítanou výzvou k sebereflexi, která by však neměla mít charakter nekritického akceptování všeho, co nám Jana Osterkamp z konceptuálního hlediska nabízí. V této souvislosti se nemohu ubránit dojmu, že poněkud „umenuše“ konfliktní potenciál, který v sobě český a německý nacionalismus v této zemi nesly téměř paradigmatickým způsobem. V nové ústavní éře jej ostatně nebyla schopna „přibrzdit“ žádná předlitavská vláda, i když se o to některé z nich po mém soudu upřímně snažily. Můj dojem je podložen zjištěním, že v autorčině argumentační linii jsem nenašel informace o tom, že právě v Čechách sehrávala otázka národního území při formování národního vědomí enormní roli, a to již od doby předbrežnové.

Zvláště důležité přitom byly v tomto ohledu jeho kartografické projekce spojené nejprve s Šafaříkovým *Slovanským zeměvidem* (1842), de facto etnografickou mapou Evropy kladoucí důraz na slovanské osídlení, jež záhy vstoupila do povědomí zainteresované veřejnosti. Autorka se přitom jen letmo zmiňuje o etnografické mapě habsburské monarchie rakouského státovědce a statistika Karla Czoerniga (1855), která založila kontinuální tradici spojování statistických údajů o jednotlivých národnostech s jejich kartografickým znázorněním a která měla svou oficiálně-informativní, pedagogickou a politicko-agitační podobu. Stále důležitější roli měla v tomto ohledu oficiální sčítání lidu, jež od roku 1880 zaváděla jako nový ukazatel tzv. obcovací řeč (die Umgangssprache). Stejně tak si nevšímá, jak se v Čechách od 80. let 19. století vyostřovala problematika německých a českých menšin prostřednictvím tzv. obranných jednot, jež stály zrcadlově proti sobě, Schulvereinu či Ústřední matice školské. Dokonce se ani nezmiňuje o tom, že čelný představitel rakousko-německých liberálů Eduard Herbst vystoupil roku 1884 na českém zemském sněmu s požadavkem uzavřeného německého národního území v Čechách, který se tu potom stal jednou z hlavních os německé politiky. Přitom je nepochybné, že typy federalismu, či nefederalismu, které v Čechách před revolucí 1848, v jejím průběhu a po ní vznikaly, byly zjevnými tendencemi k vyostřování národních rozporů na obou stranách nacionálního sporu výrazně ovlivněny. Čeští i němečtí politici, kteří se tu

k vyjednávání o národním kompromisu odhodlali, stáli pod nebývalým tlakem veřejného mínění svých národních společností, jež je byly schopny označit za „zrádce“ národních zájmů, či jinak ostouzet.⁸

Právě v Čechách bylo to, co se zde na české straně rozumělo pod pojmem vídeňský, německo-rakouský centralismus, chápáno zvláště úkorně. Jana Osterkamp věnuje této historické zkušenosti jen komplementární pozornost a ani se nesnaží svému čtenáři vysvětlit, proč tato tradice politického myšlení vznikla a proč stále sehrávala tak velkou roli. Prostor pro víceúrovňovou kooperaci, oboustranné národní porozumění a to, co nazývá žitou federací, zde byl nejenom z tohoto, nýbrž i jiných důvodů nepochybně mnohem menší než na Moravě. Těmito připomínkami však nechci nikterak zastírat, že četbu recenzované knihy považuji pro českého čtenáře za přínosnou jmenovitě proto, že mu nabízí nejen řadu užitečných historických poznatků, nýbrž i komparativní výklad zvolené problematiky nejenom po vertikální časové ose, nýbrž i v horizontálních souvislostech, což považuji za zvláště podnětné. Zajisté též ocení, že splňuje příslušné odborné standardy, tj. obsahuje poznámkový aparát, seznam pramenů a literatury i jmenný rejstřík, jak je to ostatně typické pro edici *Historické myšlení nakladatelství Argo*, v níž vyšla.

Autorčino tvrzení v závěru jejího výkladu, že „evropské 19. století bylo stoletím federálním“ (s. 397), se mi však zdá mnohem více její konceptuální preferencí než interpretací, která by si mohla činit nárok na univerzálnější platnost. Britský historik Richard J. Evans charakterizuje hlavní tendence evropských dějin 19. století úplně jinak. Na základě širou chápáné komparace v nich totiž shledává dosud nebývalou honbu za mocí v kontextu společenské modernizace. Dochází k ní ve všech sférách lidských aktivit, což má ve svém důsledku nejen pozitivní, nýbrž i ambivalentní či negativní dopady. Dějiny habsburské monarchie ne-

⁸ K tomu viz z české produkce alespoň JIŘÍ ŠTAIF, *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830–1851*, Praha 2005, s. 117–125; TÝŽ, *Nationalism and Multi-Ethnicity. A Preliminary Study of the Reconstruction and Construction of the Numbers, Territory and Economic Performance of Czechs and Germans in Bohemia during the Long 19th Century*, Prager WISOHIM/Prague ESHP 7/2004–2005, s. 57–83; PAVEL KLADIWA, DAN GAWRECKI ET AL., *Národnostní statistika v českých zemích 1880–1930. Mechanismy, problémy a důsledky národnostní klasifikace I*, Ostrava 2016; MIKULÁŠ ZVÁROVEC, *Der nationale Schulkampf in Böhmen. Schulvereine als Akteure der nationalen Differenzierung (1880–1918)*, Berlin 2020.

chápe však jako příkladnou federalistickou laboratoř a neshledává v nich ani jiné, z paradigmatického hlediska pozoruhodné tendence.⁹

V této souvislosti si na závěr této recenze nemohu odpustit provokativní otázku, do jaké míry lze habsburskou monarchii považovat v evropském kontextu za příkladnou federalistickou laboratoř a do jaké míry jen za semiperiferní konstrukční dílnu, v níž si mohli ti, co projevíli zájem, zkusit, co vlastně dokážou. Nezáleželo na tom, jakou měli pro své federální projekty kvalifikaci, ani na tom, zda pracovali paralelně, nebo se vzájemně ovlivňovali. Společná však pro ně byla snaha aktivně se zúčastnit na řešení ošemetného rébusu funkčnosti modernizujícího se, posléze i dualistického a zároveň multietnického státu, v němž se objevovaly četné, vzájemně propletené konflikty, které byly mnohem komplikovanější ve srovnání s tím, co se dělo v jeho etnicky sourodějším protějšcích. Rakousko-Uhersko bylo navíc nuceno neustále „dohánět“ ty státy, které před ním měly náskok ve společenské modernizaci. Vládly v něm více či méně uzavřené elity, o něž se pokoušely imperiální choutky. Před první světovou válkou se jim nedařilo nalézt perspektivní společenskou rovnováhu, ať již federalistickou, nebo nefederalistickou. V jejím průběhu se v očích veřejnosti krok za krokem delegitimizovaly a nakonec i vyřadily ze zápolení o politický vliv v poválečném uspořádání. Jejich spoléhání se na loajalitu a „každodenní spokojenost“ občanů, válečná vítězství nebo alespoň na separátní mír se totiž ukázalo vskutku velmi ošidné.

Jiří ŠTAIF

Univerzita Karlova, Filozofická fakulta

DOI: 10.14712/24645370.3201

⁹ RICHARD J. EVANS, *The Pursuit of Power: Europe, 1815–1914*, Toronto 2016.